

UMUMIY TILSHUNOSLIKDA BOG‘LANGAN QO‘SHMA GAPLAR

Bakoyeva Mohinur Tohirovna

*Toshkent Davlat iqtisodiyot universiteti akademik litseyi
o‘zbek tili va adabiyoti o‘qituvchisi*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada umumiy tilshunoslikda bog‘langan qo‘shma gaplar tadqiq qilingan. Lingvistik nuqta‘iy nazardan an‘anaviy sintaksisda bog‘langan qo‘shma gap til birligi funksional-semantik munosabatiga ko‘ra tiplarga ajratilgan. Bog‘langan qo‘shma gaplarda funksional tahlil masalasiga qo‘shma gap qismlarning predikativlik va gap bo‘laklarining vazifasidan emas, qo‘shma gap qismlarini bog‘lovchi vositalarning funktsionallik xususiyatidan kelib chiqib yondashish kerak.*

Kalit so‘zlar: *M.N.Peterson, A.M.Peshkovskiy, qo‘shma gaplar, M.V. Lyapon, bog‘langan qo‘shma gaplar, Ye.P.Marchenko, til, teng bog‘lanish, teng komponentli, tobe komponentli, murakkab sintaktik qurilma, lingvistik ta‘limot.*

Tilning insonlar o‘rtasidagi aloqa quroli ekanligi barchamizga ma‘lum. Lekin u o‘z murakkab sistemasi va strukturasi ega bo‘lgan quroldir. Muayyan tilda so‘zlashuvchilarning asosiy vazifasi ana shu qurolni amalda qo‘llay bilishdan iborat. Albatta, so‘zlashuv jarayonida biz til belgilaridan foydalanamiz. Belgilar esa har bir tilning sistemasida uning voqeligini ta‘minlovchi asosiy vositadir.

F. de Sossyurning lingvistik ta‘limotida fonema til belgisi jumlasiga kiritilmaydi. Zotan, u mustaqil holda na grammatik va na leksik ma‘no ifodalaydi¹. Biroq hozirgi tilshunoslikda ba‘zi olimlar fonemani ham til belgisi sifatida talqin etmoqdalar va bu o‘rinda uning ma‘no farqlovchi xususiyati e‘tiborga olinmoqda².

Bizningcha, fonemani til belgisi tarzida izohlash ilmiy asosga ega emas. Agar uning ma‘no farqlovchi xususiyatini nazarda tutsak, mazkur xususiyat mustaqil holda emas, balki muayyan belgi sathida amalga oshadi. Fonema mustaqil holda faqat til belgilariga xos bo‘lgan ifodalovchi jihatnigina o‘zida aks ettira oladi, unda ifodalanuvchi tushunchasi kuzatilmaydi. Bundan tashqari, ayrim tilshunoslar belgi tushunchasini keng qamrovda olmoqdalar. Unga ko‘ra, gapni (jumlan) ham til belgisi sirasiga kiritish lozim³. Nazarimizda, bunday mulohazaga qo‘shilib bo‘lmaydi. Chunki gap nutq birligidir va shu bois u har doim aktual tarzda namoyon bo‘ladi.

So‘zning gap tarkibiga kirish masalasi ham ancha murakkab jarayon bo‘lib, u birinchi galda o‘zidan kichik birlik – morfemaning ko‘magiga tayanadi⁴. Chunki morfema (kelishik,

¹ Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. – Москва, 1977. – С. 99-100.

² Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. – Москва, 1979. – С.149.

³ Гак В.Г. Высказывание и ситуация // Проблемы структурной лингвистики. – Москва, 1973. – С. 353-354.

⁴ Хайруллаев Х. Предикативлик ҳодисаси ва унинг ифода объектлари. – Самарқанд, 2002. –Б. 79.

egalik affixlari va boshq.) bo'lmaz ekan, so'zlar o'zaro bog'lana olmaydi, hatto bitishuv usuliga ko'ra munosabatga kirishayotgan so'zlar ham nol ifodali morfemaga asoslanadi.

Biroq shunga qaramasdan, tilshunosligimiz taraqqiyotining qariyb hozirgi davrigacha mazkur hodisa qonuniyatlariga izchil amal qilinmadi. Buni, ayniqsa, *qo'shma gap* tushunchasi misolida bevosita kuzatish mumkin. Ma'lumki, an'anaviy tilshunoslikda *qo'shma gap* nomi bilan ataluvchi sintaktik qurilmalarni o'rganish jarayonida ularning tarkibiy qismlarini o'zaro bog'lovchi vositalarni yordamchi unsurlar deb atalib kelinadi. Bizningcha, bunday vositalarni yordamchi unsurlar deb atash maqsadga muvofiq emas. *Qo'shma gap* shakllanishining semantik jihatlarini nazarda tutganimizda ham, uning struktur-sintaktik nuqtai nazardan voqelanishini e'tiborga olganimizda ham bog'lovchi vositalarni yordamchi omil sifatida talqin etish mutlaqo noo'rindir. Agar *qo'shma gap*ni ko'p qavatli bino bilan qiyoslaydigan bo'lsak, bog'lovchi vositalar uning bo'sag'asidan boshlab eng yuqori qavatigacha bo'lgan hududda hokim mavqega ega ekanligini ko'ramiz. Zotan, ularning ishtirokisiz *qo'shma gap* tarkibiy qismlarining sintaktik faollashuvi ham, o'zaro bog'lanishi ham, polipredikativlik va ustpredikativlik xarakteri ham shakllanmaydi.

Teng komponentli murakkab sintaktik qurilmalar sintaktik derivatsiyasi ustida tadqiqot olib borgan B. Turniyozov bu haqida quyidagilarni ta'kidlaydi: «Teng komponentli murakkab sintaktik qurilmalar (MSQ)lar an'anaviy tilshunoslikda bog'langan va bog'lovchisiz *qo'shma gap*lar tarzida o'rganilishida terminologik nomutanosiblik mavjud. Bunda til birliklarining ierarxik munosabati qonuniyatiga amal qilinmaganini ko'ramiz. Chunki *gap* ikkinchi bir *gap* ichida emas, balki o'zidan katta birlik – matn sathida faollashadi»⁵.

Shuningdek, «*qo'shma gap*» terminini matn tushunchasi o'rnida qo'llash tizimli munosabat qonuniyatiga ziddir. Bu haqida o'z vaqtida rus tilshunosligida ham ba'zi mulohazalar bildirilgan edi. Fikr dalilini M.N.Peterson, A.M.Peshkovskiyning tadqiqotlarida ko'rishimiz mumkin. M.N. Peterson «Очерк синтаксиса русского языка» asarida *qo'shma gap* tarkibiy qismlarining tobe yoki ergash bog'lanishi xususidagi fikrlarning g'oyat chalkash va ilmiy asosga ega emasligi, ergash va teng bog'lanish tushunchalarida lingvistik ma'no yo'qligini eslatib o'tgan edi⁶. A.M. Peshkovskiy esa bir necha *gap* bir *gap* tarzida (*qo'shma gap*) nomlanayotgani turli anglashilmovchiliklarga sabab bo'layotganini ta'kidlaydi⁶.

Keyingi avlod rus tilshunoslari orasida ham «*qo'shma gap*» tushunchasining chalkash tomonlari haqida fikr bildirilganini kuzatamiz. Masalan, M.V. Lyapon bu xususda quyidagilarni yozadi: «Agar *qo'shma gap* (murakkab jumla) ikki yoki undan ortiq (kommunikativ salmoqli) tugal fikr anglatayotgan xabarlar birikuvini taqozo etar ekan, uning sathida matn ifodasining jiddiy belgilari kuzatiladi»⁸. Bunday mulohaza Ye.P.Marchenko tomonidan ham ta'kidlanadi⁷.

⁶ Пешковский А.М. Существует ли в русском языке сочинение или подчинение предложений // Родной язык в школе. Научно-педагогический сборник (кн. 11-12). – Москва, 1926; шу муаллиф: Русский синтаксис в научном освещении. – Москва, 1956. – С. 455-470.

⁷ Марченко Е.П. Полипредикативные сложные предложения как единицы текста // Вопросы языкознания.– Москва, 2003. – №5. – С. 43.

I. F.Vardulning fikriga ko‘ra, faqat tobe bog‘lanishli sintaktik strukturalarni qo‘shma gap deb atash mumkin. Teng bog‘lanishli (bog‘langan va bog‘lovchisiz) qo‘shma gap mavjud emas. Bog‘lovchili yoki bog‘lovchisiz qo‘shma gaplar deb nomlanib kelinayotgan sintaktik qurilmalar umuman lingvistik maqomga ega emas. Shunday bo‘lgach, ergash gapli qo‘shma gap degan tushunchaga ham hojat qolmaydi. Boshqacha aytganda, birgina «qo‘shma gap» terminining o‘zi yetarlidir⁸.

O‘zbek tilida ergash gapli qo‘shma gap deb atalib kelinayotgan sintaktik strukturalarning barcha turlarida bosh gapni nisbiy mustaqil deb bilish mumkin:

1. *Uni xirurgiya bo‘limiga joylab endi tinchiganda, yana ikki kishini keltirib qolishdi* (O‘.Hoshimov. *Nur borki, soya bor*).

2. *Aql va vijdonim qaysi yo‘lga boshlasa, o‘sha yo‘lga yuraman* (Oybek. *Nur qidirib*).

Keltirilgan gaplar an’anaviy qo‘shma gaplarning xar xil turlariga misol bo‘la oladi. Birinchi misolda payt ergash gapli qo‘shma gap berilgan bo‘lib, uning bosh gapi ikkinchi komponent sifatida, ikkinchi misolda aniqlovchi ergash gapli qo‘shma gap berilib, uning ham bosh gapi ikkinchi komponent sifatida, uchinchi misolda to‘siqsiz ergash gapli qo‘shma gap berilib, uning ham bosh gapi oxirgi komponent tarzida kelmoqda. Mazkur bosh gaplarning har birini nisbiy mustaqil gap sifatida talqin etish mumkin. Hatto oxirgi misolda berilgan aniqlovchi ergash gapli qo‘shma gapning bir so‘z bilan ifodalanayotgan (qizlarki) bosh gapi ham elliptik holatga tushgan bo‘lsa-da, to‘liq predikativlik belgisiga egadir¹¹. Bizningcha, I.F.Vardulning qo‘shma gap va uning turlari haqidagi mulohazalarini ilmiy asosli deb bo‘lmaydi. Masala tavsifiga tizimlilik nuqtai nazaridan yondashilgandagina nafaqat teng komponentli, balki tobe komponentli qo‘shma gap tushunchasidan ham voz kechish mumkin. Zotan, bunday qurilmalar matn maqomiga ega ekanligi shubhasizdir. Biroq matn bir grafema bilan, so‘z bilan, so‘z birikmasi va gap bilan, abzats bilan ham ifodalanishi mumkin. Agar an’anaviy qo‘shma gaplarni mikromatn deb nomlaydigan bo‘lsak, u holda undan kichik matnlar ham mavjud. Shu bois bu o‘rinda «murakkab sintaktik qurilma» terminidan foydalanish maqsadga muvofiq.

Murakkab sintaktik qurilma teng komponentli va tobe komponentli bo‘lishi mumkin. Ularning har ikkalasi ham kamida ikki gapning o‘zaro sintaktik munosabatga kirishuvidan tashkil topadi. Ammo ularda komponentlarning o‘zaro sintaktik munosabati farqlanadi.

Teng komponentli murakkab sintaktik qurilma tarkibiy qismlarining har biri alohida tub strukturaga tayanadi¹² va tizimli munosabat ham shunga asoslanadi:

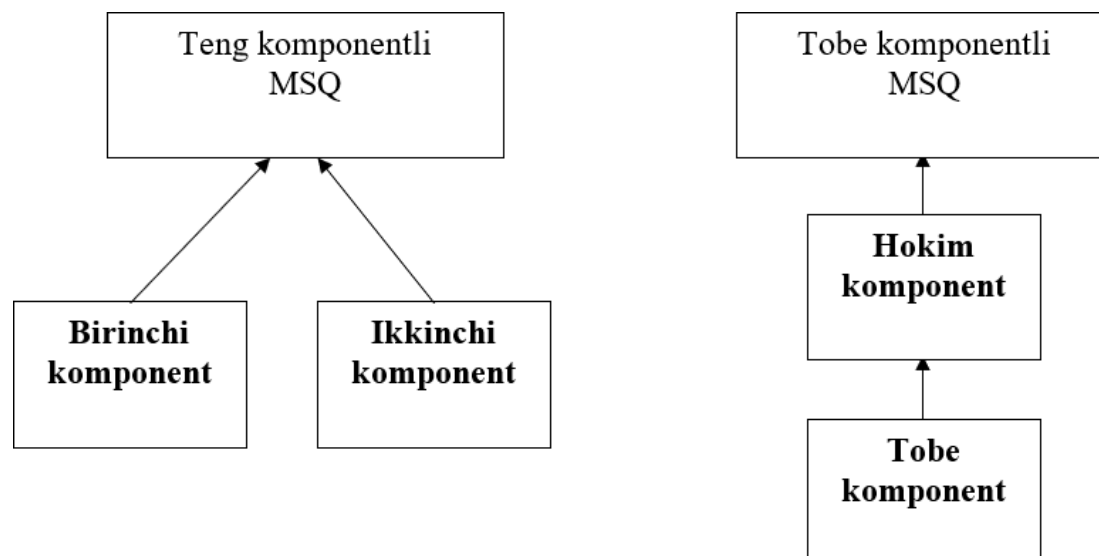
Temur Qur’oni karimni olib, mehr bilan uch bor o‘pdi va bundan o‘n yillar oldin bo‘lib o‘tgan bir voqea esiga tushdi (M.Ali.Sarbadorlar).

Berilgan murakkab sintaktik qurilma ikki komponentli bo‘lib, uning birinchi komponenti *o‘pmoq*, ikkinchi komponenti esa *esiga tushmoq* fe‘llari bilan ifodalangan tub strukturalarga asoslanmoqda.

⁸ Вардудль И.Ф. Основы описательной лингвистики (синтаксис и суперсинтаксис). – Москва, 1977. – С. 222-223.

Teng va tobe bog‘lanishli murakkab sintaktik qurilmalar komponentlarining makroob‘ekt bilan tizimli munosabat tashkil etishini quyidagicha tasavvur etish mumkin:

Shunday qilib, mustaqil gapning sintaktik strukturasi so‘zlarning sintagmatik munosabatini, murakkab sintaktik qurilmalarda esa gaplarning sintaktik munosabatini ko‘ramiz. Ana shu asosda mustaqil gap bilan so‘zlarning, murakkab sintaktik qurilmalarda esa ular bilan gaplarning tizimli munosabati tashkil topadi⁹. Ammo mazkur tizimli munosabatlar keng xarakterlidir. Zotan, mustaqil gaplarning ham, murakkab sintaktik qurilmalarning ham komponentlarining har biri yana ichki mayda xarakterli tizimli munosabat qurshovida bo‘ladi. Boshqacha aytganda, gorizontaal qatorda qancha sintagmatik munosabat mavjud bo‘lsa, tizimli munosabat ham shuncha turli bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbek tili grammatikasi. II tom. Sintaksis. – Toshkent: Fan, 1976.
2. Rubinchik YU.A. Grammatika sovremennogo persidskogo literaturnogo yazыka. – Moskva: Vostochnaya literatura, 2001.
3. Turniyozov B.N. Hozirgi o‘zbek tilida teng komponentli murakkab sintaktik qurilmalar derivatsiyasi. – Samarqand, 2008.
4. Xayrullaev X. Predikativlik hodisasi va uning ifoda ob‘ektlari. – Samarqand, 200
5. Xayrullaev X. Nutq birliklarining pog‘onali munosabati. – Samarqand, 2008
6. Berezin F.M., Golovin B.N. Общее языкознание. – Moskva, 1979.
7. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili(darslik).-Toshkent: Universitet, 2006.
8. G‘ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis. – Toshkent : O‘qituvchi, 1987.
9. Qudratov T. Nafasov T. Lingvistik tahlil: Sintaktik tahlil. – Toshkent :

⁹ Хайруллаев Х. Нутқ бирликларининг поғонали муносабати. – Самарқанд, 2008, - Б. 26-45.